

ἔξιτηρίου λόγου, οὗ ἡ ὑπόθεσις ἦτο ἀλλόκοτος: «ἡ λυπηρὰ κατάστασις τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν παρὰ τοῖς Τούρκοις» καὶ σκοπὸς προετίθετο τὸ νὰ φανῇ ὅτι ἐν Στουτγάρδῃ πάντως ἦτο ἡ κατάστασις πολλῶ κρείττων ἢ ἐν Τουρκίᾳ καὶ νὰ ἐκφρασθῇ διὰ τοῦτο εἰς τε τὸν δοῦκα καὶ τοὺς διδασκάλους ἡ προσήκουσα εὐγνωμοσύνη. Τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν λόγων ἐπληνέθησαν σφόδρα καὶ ἐθεωρήθησαν αἴσια λαμπροῦ μέλλοντος σημεῖα ἀλλ' ἡ ἀπαγγελία καὶ ἡ εὐφράδεια καὶ ἡ τῆς φωνῆς σταθερότης («eloquentia corporis» et «vocis firmitas») ἐφάνησαν ἄγαν ἑλλιπῆ. Ἡ δ' ἑλλειψις παρέμεινε μέχρι τέλους, διότι καὶ ὑστέρᾳ περὶ αὐτοῦ εἵδησις ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἦτο μέγας ρήτωρ («orator haud magnus»).

2. Ἀξιόλογοι σπουδαὶ καὶ κυριώταται ἀσχολίαι ἐν τοῖς τότε χρόνοις ἐθεωροῦντο αἱ ἔνδοξοι γλώσσαι καὶ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, πεζογράφοι καὶ ποιηταί, μάλιστα δὲ οἱ Ἕλληνες. Περὶ τούτους συντόμως ἀσχολούμενος ὁ Ἐγελος μετέφρασε τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τὸ περὶ Ὑψους σύγγραμμα τοῦ Λογγίνου, ἔτι δὲ δράματα τοῦ Εὐριπίδου καὶ τοῦ Σοφοκλέους, οὗ τελευταίου τὴν Ἀντιγόνην κατ' ἑξοχὴν ἐθαύμαζε καὶ ἔκρινεν ὡς τὴν ὑψηλοτάτην καὶ τελειοτάτην πασῶν τῶν τραγωδιῶν. Ἐπλούτιζε δὲ αἰεὶ τὰς γνώσεις ἀναγινώσκων ἐνδελεχῶς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τηρῶν ἐπιμελῶς ἀκριβεῖς ἐπιτομὰς καὶ συνόψεις. Δὲν ἦτο ὁμως ἀπλοῦς ἀναγνώστης καὶ περίεργος συλλογεὺς ἀλλοτρίων διανοημάτων ἀλλὰ τοῦναντίον ἀγχίνους παρατηρητῆς καὶ ὀξύνοους κριτῆς τῶν παντοίων ἀναγνωσμάτων καὶ ἀκουσμάτων, τὰς δὲ ἰδίας διασκοπήσεις καὶ σκέψεις κατέγραφεν ἐν ἡμερολογίῳ, ὅπερ εἶναι λατινιστὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συντεταγμένον καὶ διήκει ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ἔτους 1785 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1787. Ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τούτῳ τοῦ εὐφυοῦς ἐφήβου ἐμφανίζεται μὲν θαυμαστὴ βαθύνοια καὶ μείζων ἢ κατὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν κριτικὴ δύναμις, διαφαίνεται δὲ ἡ τάσις πρὸς διασάφησιν καὶ ἐξήγησιν τῆς ἐννοίας καὶ σημασίας τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ τῶν σπουδαίων γεγονότων, ἡ ὁρμὴ πρὸς κατανόησιν φιλοσοφικὴν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας¹. Ἐν τοῖς χρόνοις τῆς νεαρᾶς καὶ μαθητικῆς ἡλικίας δὲν εἶχεν, ὡς φαίνεται, λάβει εἰσέτι πείραν οὐδ' ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς συγχρόνου ἀκμῆς τῆς ὑπερόχου λογοτεχνίας, ἣν ἡ ἑξαίρετος μεγαλοφυΐα καὶ ἔνθους δραῖσις τοῦ Goethe καὶ τοῦ Lessing

¹ Εἰς τὴν βαθυτέραν ἔρευναν καὶ εὐρυτέραν ἀντίληψιν τῆς καθολικῆς καὶ παγκοσμίου ἱστορίας προήγαγε τὸν Ἐγελον ἡ σύντομος ἀνάγνωσις τοῦ ἐκδοθέντος τότε ἔργου τοῦ J. M. Schröekh, ἐπιγραφομένου «Γενικὴ τοῦ κόσμου ἱστορία» (Allgemeine Weltgeschichte).

καὶ τοῦ Schiller παρήγαγε ¹. Τότε δ' ἀνέγνω καὶ εὔρε θελκτικὴν μόνον μυθιστορίαν τινὰ ἐπιγραφομένην «*Ἀποδημία τῆς Σοφίας ἀπὸ Memel εἰς Σαξωνίαν*» ².

3. Τῇ 27ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1788 ὁ Ἑγελος ἐνεγράφη φοιτητῆς τῆς θεολογίας ἐν Τυβίγγῃ καὶ κατέστη ὑπότροφος τοῦ θεολογικοῦ φροντιστηρίου, ἐξ οὗ πολλοὶ λόγιοι καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρες προῆλθον. Ἀπηλλαγμένος λοιπὸν πάσης δαπάνης καὶ φροντίδος περὶ τὴν διατροφήν καὶ συντήρησιν διῆλθεν ἐν τῇ μοναστηριακῇ διατάξει καὶ ἐποπτείας ἔχοντι καθιδρύματι τὴν ὠρισμένην τῶν μαθημάτων σειρὰν ἐπὶ πέντε ἔτη, ὧν τὰ μὲν δύο πρῶτα ἀφιεροῦντο εἰς φιλοσοφικὰς ἰδίᾳ μελέτας τὰ δὲ τρία τελευταῖα εἰς θεολογικὰς μόνον σπουδὰς. Ἐκ τῶν πολλῶν συμφοιτητῶν ἡγάπα ὁ Ἑγελος ἰδιαιτέρως καὶ διὰ στενοτάτης συνεδέθη φιλίας μάλιστα πρὸς δύο, οἵτινες ἔσχον ἐπ' αὐτὸν οὐ μικρὰν ῥοπὴν καὶ ἐκτήσαντο ὕστερον φήμην μεγάλην καὶ δόξαν ἐπίζηλον, λέγω τὸν Φρειδερίκον Hölderlin καὶ τὸν Ἰωσήφ Schelling, ὧν ἐκεῖνος μὲν ἦτο συνηλικιώτης οὗτος δὲ κατὰ πέντε ἔτη νεώτερος· μετ' ἐκείνου μὲν ³ εἶχε κοινὸν τὸν ἐνθουσιασμὸν πρὸς τοὺς Ἑλληνας ⁴ μετὰ τούτου δὲ κοινὸν τὸν πόθον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς φιλοσοφικῆς μορφώσεως. Αἱ ἔξεις τῆς ἀκαδημεικῆς ζωῆς καὶ τὰ ἥθη τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν

¹ Ὑστερον ἐν Τυβίγγῃ ἤρξατο ἡ γνωριμία αὐτοῦ καὶ οἰκειώσεις πρὸς τὰ ἔργα τῶν ἐνδόξων τούτων τῆς Γερμανίας ἀνδρῶν.

² Τὸ ἔργον τοῦτο, μακρὸν καὶ ἀνιαρὸν, συγκείμενον ἐξ ἑξ ὀγκωδῶν τόμων καὶ περιέχον πλείστας ἐπιστολάς καὶ ἐπίμετρα, περιέγραφε τὰς περιπετείας κόρης τινός, ἥτις κατὰ τοὺς τελευταίους τοῦ ἑπταετοῦς πολέμου χρόνους, τῆς ἀνατολικῆς Πρωσσίας κατεχομένης ὑπὸ τῶν Ρώσων, ἀπεδήμησεν εἰς Δρέσδην, ἵνα μάθῃ περὶ τῆς τύχης τοῦ ἀφανισθέντος υἱοῦ τῆς θετῆς αὐτῆς μητρὸς. Συγγραφεὺς ἦτο ὁ Ἰωάννης Herms, ὁ ὕστερον γενόμενος ἱεροκήρυξ καὶ καθηγητῆς τῆς θεολογίας ἐν Breslau.

³ Ὁ Hölderlin ἦτο ζηλωτῆς καὶ μιμητῆς τοῦ Schiller. Ἡ ψυχὴ ἐκείνου ἐνετρύφα ἐν τῷ ἐνθουσιασμῷ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τῷ πόθῳ πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς ἄλλοτε ἀπολαυσθέντα καὶ ἤδη ἀφανισθέντα παράδεισον τῆς ἀνθρωπότητος. Εἰς τὴν λυρικὴν ταύτην διάθεσιν, εἰς τὸ ἀπαλὸν συναίσθημα κατηναλίσκετο ἡ ποιητικὴ αὐτοῦ δύναμις καὶ ἐνεφορεῖτο πόθῳ πρὸς τὸν θάνατον. Ἐπόθει «*νὰ μεταβῆ εἰς καλυτέραν χώραν παρὰ τὸν Ἀλκαῖον καὶ τὸν Ἀνακρέοντα, νὰ κοιμηθῆ πλησίον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Μαραθῶνος*».

⁴ εἶναι θαυμαστὸς ὁ ῥωμαντικὸς πόθος καὶ ἡ λατρεία τοῦ νεαροῦ Ἑγέλου πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἰδεῶδες αὐτῷ ἦτο ἡ Ἑλλάς καὶ καθόλου τὸ παρελθόν, ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὸν Winckelmann, τὸν Göthe, τὸν Hölderlin, τὸν Burckhardt. Ὁ θαυμασμὸς δὲ οὗτος παρέμεινε μέχρι τέλους ἀμετάωτος. Ὅτε ὕστερον ἐποιεῖτο τὰς παραδόσεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἔλεγεν «*ἐὰν ἐπετρέπετο νὰ ἔχωμεν πόθον τινὰ, οὗτος θὰ ἦτο ὁ πόθος πρὸς τὴν Ἑλλάδα*».

ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν Ἑγελον οὐδὲ μετέβαλον τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν καὶ τοὺς τρόπους αὐτοῦ. Ἦτο δ' εἰς τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις ἀνεπιτήδειος καὶ ἀδέξιος· ἔφευγε τὴν ἵππασίαν καὶ τὴν ὀπλομαχίαν καὶ ἠγάπα νὰ παίζη ἄλλας παιδιὰς μᾶλλον ἢ νὰ χορεύῃ· πλὴν τούτου ἐνεδύετο ἀτημελήτως καὶ ἀρχαιοτρόπως. Οἱ τοιοῦτοι τρόποι ἐφαίνοντο εἰς τοὺς ἐν Τυβίγγῃ νέους περίεργοι καὶ παράδοξοι, διὸ καὶ οἱ συμφοιτηταὶ ἀπεκάλουν τὸν Ἑγελον «γέροντα». Καὶ ὅμως οὗτος δὲν ἦτο κακώτερός τις καὶ κρυφίνους νέος οὐδὲ ἄνθρωπος ἀκοινωνήτος ἀλλὰ τοῦναντίον φαιδρὸς ὁμιλητὴς καὶ ἀγαπητὸς σύντροφος, μετέχων εὐθύμων συμποσίων, λησιμονῶν ἐνίοτε νὰ ἐπανέλθῃ ἐν τῇ καθωρισμένῃ κατὰ μοναστηριακὸν ἔθος ὥρα εἰς τὸ φροντιστήριον καὶ ἔνεκα τούτου τιμωρούμενος διὰ φυλακῆς, ὁμολογῶν δὲ εἰς τινα φίλον ὅτι δὲν ἀπέστεργε τὸν οἶνον καὶ τὸν ἔρωτα¹. Ὁ Hölderlin ἔγραφεν αὐτῷ ἐν λευκώματι ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους, οὓς ὁ Goethe ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα τοῦ Πυλάδου «Ἡδονὴ καὶ ἔρως εἶναι αἱ πτέρυγες πρὸς μεγάλας πράξεις». Αἱ δὲ μεγάλαι πράξεις, εἰς ἃς ἦτο προωρισμένος ὁ Ἑγελος, εἶχον χρεῖαν δύο πτερυγῶν, τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τῆς ἠδονῆς τῆς ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας.

4. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν διεικτών περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδῶν ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας (τῷ 1790) ὑποστηρίξας ἠθικὴν καὶ φιλοσοφικὴν πραγματείαν «περὶ ὁρίου τῶν καθηκόντων» (De limite officiorum)²· μετὰ πάροδον δὲ τριῶν ἐτῶν (τῷ 1793) ὑπέστη τὰς θεολογικὰς ἐξετάσεις καὶ ὑπεστήριξε πραγματείαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Βυρτεμβέργης ἀναφερομένην (De ecclesiae Württembergensis renascentis calamitatibus)³. Ἐνθυμηθῶμεν δ' ὅτι τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν τοῦ Ἑγέλου εἶναι ἀξιόλογα καὶ σημαντικὰ ἀπὸ τε φιλοσοφικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως. Διότι τῷ μὲν 1790 ἔξεδόθη τοῦ Καντίου «Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς δυνάμεως», τῷ δὲ 1793 «Ἡ θρησκεία ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ ἀπλοῦ λόγου»³, ὧν συγγραμμάτων εἶχε προη-

¹ Ὁ Ἑγελος περιπαθῶς ἠγάπησε κόρην περικαλλῆ, τὴν Αὐγούσταν Hegelmeier, θυγατέρα τοῦ καθηγητοῦ τῆς θεολογίας.

² Σημειῶδες ὅτι τῶν εἰρημένων πραγματειῶν ὁ Ἑγελος ἦτο ἀπλοῦς ὑποστηρικτὴς καὶ οὐχὶ συγγραφεὺς· συγγραφεὺς τῆς μὲν πρώτης ἦτο ὁ καθηγητὴς A. Böck τῆς δὲ δευτέρας ὁ ἀρχιγραμματεὺς Le Bret.

³ Τὸ περισπούδαστον τοῦτο ἔργον διεξήλθεν. ὁ Ἑγελος ἐν Ἑλβετίᾳ τῷ 1794, βαθέως δὲ συνεκινήθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐπέισθη ὅτι ἦτο ἀναγκαία ἡ καθολικὴ διευκρίνησις τῶν θεολογικῶν ἐννοιῶν. Τὰ ὑπὸ τοῦ Καντίου διερευνώμενα ζητήματα ἔδωσαν τῷ Ἑγέλω ἀφορμὴν εἰς συγγραφὴν τοῦ «βίου τοῦ Ἰησοῦ» (Leben Jesu) τῷ 1795 καὶ τοῦ «ἐλέγχου τῆς ἐννοίας τῆς θετικῆς θρησκείας» (Kritik des Begriffes der positiven Religion) τῷ 1796.

γηθῆ τὸ κυριώτατον καὶ πολυθρύλητον ἔργον «*Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*» ἐκδοθεῖσα τὸ δεύτερον τῷ 1787. Σύγχρονα πρὸς τὰ περιφανῆ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ κατορθώματα τοῦ Καντίου ἦσαν τὰ μεγάλα καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου σπουδαῖα ἔργα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ ὑπὲρ αὐτῆς ἐνθουσιασμός διετάραξε τὴν ἡρεμον ζωὴν καὶ τοῦ θεολογικοῦ φροντιστηρίου τῆς Τυβίγγης, ἔνθα οἱ φοιτηταὶ μετὰ πολλοῦ διαφέροντος παρακολουθοῦντες τὰ γεγονότα ἐξεδήλουν ζωηρὰν συμπάθειαν· κατὰ τινα δ' ἑαρινὴν πρωίαν ἡμέρας Κυριακῆς ἐνθουσιῶντες οἱ νέοι ἐξῆλθον τῆς πόλεως καὶ ἐν λειμῶνι ἐφύτευσαν μιμούμενοι τοὺς Γάλλους τὸ δένδρον τῆς Ἐλευθερίας· μεταξὺ τῶν φοιτητῶν ἐκείνων ἦσαν ὁ Schelling καὶ ὁ Ἔγκελος¹.

Ἡ Περατώσας τὰς σπουδὰς δὲν ἐπεδίωξε θέσιν ἱερατικὴν ἄλλως τε καὶ διότι συνησθάνετο ὅτι ἔστερεῖτο τῶν ἀπαιτουμένων χαρισμάτων ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος. Ὅθεν ἀπέβλεπε μετὰ πόθου καὶ ἐθεώρει ὡς κατάλληλον ἑαυτῷ ἐν ἀπωτέρῳ μέλλοντι τὸ ἀξίωμα τοῦ καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας, εἰς ὃ ἐφρόνει ὅτι κατὰ μικρὸν ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ ἢ οἰκονομικὴ βελτίωσις καὶ ἢ ἐπιστημονικὴ κατάρτισις. Πρὸς τοῦτο ἐτράπη ἐπὶ τὴν ὁδόν, ἣν ἐπορεύθησαν πρὸ αὐτοῦ μὲν ὁ Κιάντιος καὶ ὁ Φίχτιος· συγχρόνως δὲ ὁ Schelling καὶ ὕστερον ὁ Ἑρβαρτος. Ἐγένετο δηλαδὴ οἰκοδιδάσκαλος καὶ δὴ κατ' ἀγαθὴν τύχην ἐν μεγάλαις καὶ πρωτευούσαις πόλεσι καὶ παρ' ἐγκρίτοις καὶ ἐπιφανεστάταις οἰκογενείαις, ἔνθα διδάσκων καὶ ἐκπαιδεύων ἐδιδάσκετο ἅμα αὐτὸς καὶ ἐμορφοῦτο². Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1793 ἐπανῆλθεν ἐκ Τυβίγγης εἰς τὴν γενέτειραν πόλιν, ἵνα ἐκεῖ ἐπὶ τινα χρόνον ἀναπαυθῆῃ καὶ τὴν ὑπὸ συχνῶν πυρετῶν προσβληθεῖσαν ὑγίειαν ἀποκαταστήσῃ. Ἐν Στουτγάρδῃ λοιπὸν ἐπανεῖδε τὸν γέροντα πατέρα, συντηρητικὸν πάντοτε καὶ σφοδρὸν πολέμιον πάσης ἐπαναστατικῆς τάσεως, συνῆψε δὲ φιλίαν μετὰ τοῦ λογίου καὶ ποιητοῦ Staüdlin³. Ἐντεῦθεν ἦλθεν εἰς τὴν λαμπρὰν καὶ ὀλιγαρχουμένην Βέρνην⁴ προσκληθεὶς παιδαγωγὸς τῶν τέκνων τοῦ Καρόλου

¹ Ἡ τῆς φυτεύσεως τοῦ δένδρου ἐορτὴ ἐγένετο πιθανῶς τῷ ἔτει 1791, ὅτε ἡ ἐπανάστασις διήρχετο εἰσέτι τὰς λεγομένας χρυσαῖς ἡμέρας. Τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ Ἐγγέλου ἐμφαίνουσιν αἱ ἐν τῷ λευκώματι αὐτοῦ σημειούμεναι ἀναφωνήσεις «*in tyrannos!*», «*Vive la liberté!*» «*Vive Jean Jacques!*» κ.ἄ.

² K. F i s c h e r ἐνθ. ἄνωτ. 14 ἐξ. G l o c k n e r 21, 271 ἐξ.

³ Ὁ Staüdlin ἦτο τότε διάπυρος ἐχθρὸς τοῦ Schiller καὶ ἐξέδωκεν ἄνθολογίαν. Ὑστερον δ' ἐγένετο θερμὸς φίλος τοῦ Hölderlin, ὅστις ἀπηύθυνεν αὐτῷ ἐν τῶν καλλίστων ποιημάτων ἐπιγραφόμενον «*Ἑλλάς*».

⁴ εἶναι ἄγνωστον τὸ πῶς καὶ κατὰ τίνα σύστασιν ἦλθεν.

Steiger¹, ἀνήκοντος εἰς παλαιὸν ἐπιφανῆ καὶ ἀριστοκρατικὸν οἶκον². Ἡ τριετής ἐν Ἑλβετία διαμονὴ ὠφέλησεν οὐ μικρὸν τὸν Ἐγελον, διότι πλὴν ἄλλων παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν τῆς καθ' ἡμέραν περὶ τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν ἀσκήσεως, τῆς γνωριμίας τῶν ἠθῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν ἀριστοκρατικῶν τῆς Βέρνης ἀνθρώπων καὶ τῆς κατανοήσεως τῶν θεσμῶν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος³. Προσέτι δὲ τὰ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Steiger καὶ τῶν ἄλλων εὐγενῶν κρατοῦντα, ὡς εἶκός, συντηρητικὰ φρονήματα ἀπετέλουν σταθερὸν ἀντίρροπον πρὸς τὰς ἐπαναστατικὰς κλίσεις, αἵτινες ἐπεγένοντο αὐτῷ ἐν Τυβίγγῃ Ἐπωφελούμενος τὴν ἐκεῖ διατριβὴν ἐπεχείρησεν ἐκδρομὴν εἰς Γενεύην καὶ εἰς τὰς ἄνω Ἀλπεις. Ἀλλὰ τὰ θελκτικὰ καὶ θαυμάσια τῆς Ἑλβετίας μέρη δὲν ἐνεποίησαν παραδόξως τὴν προσδοκωμένην ἐντύπωσιν. Αἱ ἐν τῷ ἡμερολογίῳ σημειούμεναι περιγραφαὶ τῶν ἀποδημιῶν δεικνύουσιν ὅτι ἡ ὄψις τῶν περικαλλῶν τόπων καὶ ἡ θέα τῶν πεδιάδων καὶ τῶν παγετώνων, τῶν λιμνῶν καὶ τῶν χειμάρρων καὶ μάλιστα τῶν χιονοσκεπῶν ὄρέων δὲν ἐποίησαν εἰς τὸν Ἐγελον θαυμασμὸν οὐδ' ἐπήγειραν τὸ συναίσθημα τοῦ ὑψηλοῦ· ἐκ τοῦ ἐναντίου παρήγαγον ἀνίαν τινὰ καὶ δυσφορίαν καὶ μόνον ἡ τῶν ὑδάτων πτώσις προσέπεσεν αὐτῷ ὡς φαινόμενον τερπνόν. Ὁ λόγος τῆς ἥκιστα εὐαρέστου ἐντυπώσεως ἦτο ὅτι δὲν εὔρισκεν ἐν τοῖς θεάμασι τὴν εἰς τὰς θεολογικὰς ἐννοίας ἀντιστοιχοῦσαν καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπηρετοῦσαν σκοπιμότητα. Ἐν Ἑλβετία διατρίβων καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς μελετῶν ὑπέστη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνθούσης γερμανικῆς φιλοσοφίας καὶ ποιήσεως καὶ ἅμα τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων⁴. Διετέλει δὲ προσέτι δι' ἐπιστολῶν ἐν συχνῇ ἐπικοινωνίᾳ

¹ Οὗτος προσηγορεύετο Steiger von Tschugg ἀπὸ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἐπαύλεως Tschugg, κτήματος τῆς οἰκογενείας.

² Ὁ Κάρολος Steiger ἀποθανὼν τῷ 1841 ἐν ἡλικίᾳ ὀγδοήκοντα καὶ ἑπτὰ ἐτῶν κατέλιπεν ἓνα ἑπταετῆ υἱὸν καὶ δύο θυγατέρας, ὧν ἤδη κατέστη ὁ Ἐγελος παιδαγωγός.

³ Παρὰ τὴν μακρὰν παραμονὴν παρὰ τῷ οἴκῳ Steiger ὁ Ἐγελος συνησθάνετο, ὡς φαίνεται, ἑαυτὸν ἀλλότριον καὶ ξένον· διότι οὐδεμίαν εὐρίσκομεν ἐπακολουθήσασαν δι' ἐπιστολῶν ἐπικοινωνίαν.

⁴ Τότε ὁ μὲν Κάντιος προσήγγιζεν εἰς τὸ τέρας τῆς συγγραφικῆς καὶ διδακτικῆς ἐνεργείας ἐκ δὲ τῶν μαθητῶν ὁ μὲν Φίχτιος διὰ σειρᾶς ἔργων ἀνεδεικνύετο διαπρεπὴς φιλόσοφος ὁ δὲ Schelling ἀκολουθῶν αὐτῷ προπαρεσκεύαζε τὴν φιλοσοφίαν τῆς ταυτότητος. Τὰ συγγράμματα τούτων ἐμελέτησεν ἐπιμελῶς ὁ Ἐγελος ἐν Βέρνη. Ἐνταῦθα ὡσαύτως διεξῆλθε καὶ ἐξετίμησε τὰς ἐντέχνους «περὶ τῆς καλολογικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐπιστολάς» τοῦ Schiller τοῦ προβιβάσαντος τοῦ Καντίου τὰς θεωρίας ἐν τῇ Καλολογίᾳ. Ὅτι δὲ τὰ ἐν

πρὸς τὸν φίλον Schelling, οὗ τὰ συγγράμματα ἐποίησαν αὐτῷ μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ διήγειραν ζωηρὸν θαυμασμόν. Ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἀνὰ τὰς Ἀλπεις ἐκδρομῆς ἔλαβε κατ' Αὐγούστον τοῦ 1796 ἐπιστολὴν τοῦ ἑτέρου φίλου Hölderlin¹ προτείνοντος θέσιν οἰκοδιδασκάλου ἐν Φραγκφούρτη. Τὴν πρότασιν ταύτην ἐδέξατο μετὰ πολλῆς χαρᾶς ὡς παρέχουσαν τὴν εὐκαιρίαν τοῦ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Γερμανίαν καὶ ἐπανίδῃ τὸν προσφιλῆ παλαιὸν συμμαθητήν. Ἄφοῦ διήλθε χρόνον τινὰ ἐν τῇ πατρικῇ οἰκίᾳ σύννοσος πικρὰ καὶ δύσθυμος, κατὰ ἐββεβαίου ἢ ἀδελφῆ, μετέβη εἰς Φραγκφούρτην, ἵνα ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐμπόρου Gogel. Ἡ τριετής ἐνταῦθα διαμονὴ ὑπῆρξε πολλῶ ἀνετιωτέρα καὶ εὐαρεστοτέρα τῆς ἐν Βέρνη παρφεκτικῇ δὲ πλείονος καιροῦ πρὸς μελέτην καὶ ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Λιπέλει ἐκεῖ ἐν οἰκειοτάτῃ ὀμιλίᾳ καὶ ἀναστραφῇ μετὰ τοῦ Hölderlin καὶ φιλοστώργως προσεπάθει νὰ περιστείλῃ τὰ βίβλια τούτου παιῖθι καὶ τὰς σφοδρὰς συγ-

Γαλλία καὶ ἀλλαγῶ σπουδαῖα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἡ μεγαλουργία τοῦ Ναπολέοντος δρᾶσις ἔμελλον νὰ ἔχωσι ἑσπῆν εἰς τὴν φαντασίαν καὶ τὴν διάνοσιν τοῦ Ἐγγέλου, εἶναι φυσικὸν καὶ εὐλογον.

¹ Ὁ Hölderlin εἶχε μεταβῆ εἰς Ἰέναν, ἐνθα παρηκολούθησε μετὰ θαυμασμοῦ τὰς παραδόσεις τοῦ Φιχτίου καὶ ἔγραψε περὶ αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἐγγελον χαρακτηρίζων ὡς Τιτᾶνα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ἐκεῖθεν δὲ ἦλθεν εἰς Φραγκφούρτην καὶ ἐγένετο διδάσκαλος τῶν τεσσάρων τέκνων τοῦ μεγάλου ἐμπόρου Gontard, οὗ ἡ περικαλλῆς καὶ λογία καὶ τῆς Ἑλλάδος λάτρις σύζυγος ἐνέπνεε τὸν ὅμοια συναισθήματα ἔχοντα ποιητήν. Ρητέον δ' ὅτι αὐτοὺς εἶχε διὰ στόματος ἀπὸ τῶν ἐν Τυβίγγῃ σπουδῶν ὡς προσφιλῆ ῥῆσιν καὶ οἶονεὶ μυστικὸν σύμβολον τὸ «ἐν καὶ πᾶν». Πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ἐποίησεν ὁ Ἐγγελος ἐν Βέρνη ὕμνον, ἐπιγραφόμενον «Ἡ Ἑλευσίς πρὸς τὸν Hölderlin» καὶ ἐμπνεόμενον ὑπὸ συναισθημάτων νυκτερινῆς ἐρημίας. Τὸ ποίημα ὑπέροχον καὶ θαυμαστὸν διὰ τὸ βάθος τῶν συναισθημάτων καὶ τὸ ὕψος τῶν νοημάτων, ἐξαγγέλλει «mysterium magnum» ἐρμηνεύει τὴν ἐννοίαν τῆς προσεγγίσεως πρὸς τὸν θεὸν καὶ τῆς ἐφίξεως αὐτοῦ, τὴν σημασίαν τῆς μετὰ τοῦ θεοῦ ἐνώσεως καὶ τοῦ ἐν ἐκείνῳ ἀφανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. «Οἱ θεοί, λέγει, τῆς Ἑλλάδος ἐγένοντο ἄφαντοι καὶ ἐκ τῶν «βεβηλωθέντων βωμῶν» ἐπανῆλθον εἰς τὸν Ὀλυμπον. Τὰ μυστήρια τῆς Ἑλευσίνος σιγῶσι καὶ οὐδεὶς μεμνημένος προέδωκεν αὐτά. Ἡ δὲ μόνη μέθοδος πρὸς γνῶσιν ἐκείνων εἶναι ὁ τῆς σοφίας ἔρως, ἐξ οὗ ἐκπορεύεται ἡ θεησκεία τῆς ἀγάπης». Ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ, ὅπερ ὑπομιμνήσκει τοὺς «θεοὺς τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Schiller, ἡ θεότης καὶ τὸ κάλλος τοῦ κόσμου παρίστανται ὡς συναφῆ. Ἡ ὠραιότης εἶναι ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ ἐμφανίσει αὐτῆς ἢ δ' ἐν τῷ κόσμῳ ἐνυπάρχουσα θεότης ἔχει πρὸς τὴν ὠραιότητα τοῦ κόσμου ὡς ὁ λόγος πρὸς τὴν ἀκολουθίαν. Ἐν τῇ πορείᾳ τῆς μορφώσεως τῆς ἀνθρωπότητος ὑπῆρξε χρονικὴ περίοδος, καθ' ἣν ἐπεκράτει τὸ κάλλος· αὕτη εἶναι ἡ περίοδος τοῦ ἑλληνισμοῦ.

κινήσεις¹. Τὸ δὲ ἀτύχημα τοῦ φίλου καὶ ὁ ἐπακολουθήσας θάνατος τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐγένοντο εἰς τὸν Ἑγελον μεγάλης λύπης παραίτια. Ἐν Φραγκφούρτη ἀφείθη κατὰ μικρὸν καὶ ἀπελύθη τῆς ἀπὸ τοῦ Schelling ἐξαρτήσεως καὶ κατέβαλε τὰς βάσεις τοῦ ὑστερον ἀναπτυχθέντος φιλοσοφήματος, ἐκ τριῶν ἀποτελουμένου μερῶν, τῆς Λογικῆς, τῆς περὶ τὴν φύσιν καὶ τῆς τοῦ πνεύματος φιλοσοφίας. Τὸ θεμελιῶδες ζήτημα τὸ ἀπασχολοῦν αὐτὸν αἰεὶ καὶ δεσπόζον ἐξ ἀρχῆς ἀδιαλείπτως μέχρι τέλους τῆς ὅλης θεωρίας ἦτο τὸ θεολογικὸν πρόβλημα², οὗ τὴν λύσιν ἐπεδίωξε διὰ τῆς συνδιαλλαγῆς τῶν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ θεϊστικῶν καὶ πανθεϊκῶν τάσεων. Καίπερ δὲ τότε σφόδρα περισπώμενος περὶ τὴν συγκρότησιν καὶ ὑποτύπωσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ συστήματος δὲν παρέλειπε νὰ τρέπη τὴν προσοχὴν εἰς τὰ σύγχρονα πολιτικὰ ζητήματα τὰ εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος συντείνοντα. Ἐλαυνόμενος δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ πόθου πλειόνων πολιτικῶν ἐλευθεριῶν ἐπενόησε νὰ ἐκδώσῃ (τῷ 1798) φυλλάδιον εἰς τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ ἀφιερούμενον καὶ νὰ συμβουλεύσῃ ὅπως τὰς ἀρχὰς τῆς Βυρτεμβέργης ἐκλέγῃ ὁ λαός³.

6. Παρεσκευασμένος ἐπιστημονικῶς ὁ Ἑγελος ἐνεφορεῖτο τοῦ πόθου νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὸ ἀκαδημεικὸν στάδιον καὶ προετίμα νὰ ἔλθῃ πλησίον τοῦ δρῶντος τότε καὶ ἀκμάζοντος Schelling εἰς Ἰέναν, ἣτις πόλις ἦτο τὸ κέντρον τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας. Ἐκεῖσε λοιπὸν μετέβη ἀρχομένου τοῦ 1801 καὶ διέτριψεν ἐξ ἔτη, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην τῆς δημοσίας αὐτοῦ δράσεως περίοδον. Ἀπαρχῇ

¹ Ὁ Hölderlin συνησθάνετο αἰεὶ σφοδρότερον ἔρωτα πρὸς τὴν κυρίαν Gontard, ἣτις διὰ τῶν παντοίων ἀρετῶν καὶ χαρισμάτων ἐνέπνεεν αὐτὸν καταστάσα ἢ Διοτίμα τοῦ ποιητοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐπεγερωθεῖσα τοῦ συζύγου ζηλοτυπία κατέληξεν εἰς λυπηρὸν γεγονός, οὗ ἔνεκα ὁ Hölderlin κατέλιπε τὴν οἰκίαν τοῦ ἐμπόρου τῷ 1798. Ἐκτοτε περιεπλανᾶτο ἀνήσυχος ἐπὶ τέσσαρα ἔτη ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ ἀπὸ θέσεως εἰς θέσιν, μέχρι οὗ ἀποθανούσης τῆς Διοτίμας του (τῷ 1802) περιέπεσεν ὁ ἀτυχῆς ποιητῆς εἰς πνευματικὴν νύκτα διαρκέσασαν δέκα καὶ τέσσαρα ἔτη μέχρι τοῦ θανάτου.

² Τὸ θεολογικὸν πρόβλημα ἐστοχάζετο τῆς φύσεως τῆς θρησκείας καὶ ἀφορμὴν ἔσχε τὸ ἔργον τοῦ Καντίου «Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀπλοῦ λόγου» ἔτι δὲ τὸ σύγγραμμα τοῦ Schleiermacher «Λόγος περὶ θρησκείας πρὸς τοὺς πεπαιδευμένους καταφρονητὰς αὐτῆς».

³ Ὁ Ἑγελος διὰ τῆς ἐκλογῆς ἀντιπροσώπων ἀπέβλεπεν εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς κληρονομικῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν κατάπαυσιν τῶν κατὰ χρήσεων αὐτῆς. Ἀλλὰ τὴν συγγραφὴν ὁμως ταύτην ὀλοσχερῶς ἐξηφάνισε πεισθεὶς ὑπὸ τῶν φίλων ὅτι δὲν θὰ συνετέλει εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς πολιτικῆς καταστάσεως.

τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας ὑπῆρξε τὸ σύγγραμμα «Περὶ τῆς διαφορᾶς τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος Φιχτίου καὶ Σελιγγίου»¹, ἐν ᾧ ἔργῳ τὴν θεωρίαν τοῦ Schelling ἠρμήνευσεν ὡς τελείωσιν τῆς τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Φιχτίου διδασκαλίας. Διατριβὴν δὲ ἅμα ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ ἐξέδωκε «Περὶ τῶν περιστροφῶν τῶν πλανητῶν»² ἐπιγραφομένην, ἐν ᾗ ἐξέφερε τὴν εἰκασίαν ὅτι μεταξὺ Ἄρεως καὶ Διὸς οὐδεὶς πλανήτης μέλλει νὰ εὗρεθῇ ἀγνοῶν ὅτι πρὸ τινῶν μηνῶν εἶχεν ἤδη ἀντακυλωθῆ ἢ Δημήτηρ. Συνεργαζόμενος μετὰ τοῦ Schelling, μεθ' οὗ κατ' ἀρχὰς καὶ συγκατῶκει, ἐξέδωκε τῷ 1802 «Κριτικὴν ἐφημερίδα τῆς φιλοσοφίας»³ χρησιμεύουσαν ὡς ὄργανον τῆς φιλοσοφίας ἀμφοτέρων καὶ σκοποῦσαν νὰ στηλιτεύσῃ παντοιοτρόπως τὴν ἀφιλόσοφον διανόησιν, νὰ ἐπιτεθῇ σφοδρῶς, ὡς ἔγραφε πρὸς φίλον ἀστερευόμενος, διὰ ποικίλων ὄπλων, ξύλων καὶ θοπάλων. Ὅπερ δὲ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι ἐπεξεργάζετο τὸ θεμελιῶδες τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἔργον, τὸ «σύστημα τῆς ἐπιστήμης», οὗ πρῶτον μέρος ἦτο ἡ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος»⁴, ὡς ἠρμήνευσεν ὁ Ἐγγελος ὡς ἐπισημασθέντος ὡς ἐπισημασθέντος τὴν περὶ δικαίου θεωρίαν καὶ ἐγκυκλοπαιδείαν, εἰς ἣ μαθήματα προσέθηκον ἀπὸ τοῦ 1805, ὅτε προήχθη εἰς ἑκτακτον καθηγητὴν⁵, τὴν ἱστο-

¹ Über die Differenz des Fichteschen und Schellingschen System der Philosophie. Iena 1801.

² Dissertatio philosophica de orbitis planetarum. Ienae 1801.

³ Kritisches Journal der Philosophie. Τὰ δύο τομίδια τῆς ἐφημερίδος περιέχουσιν ὀκτὼ ἐλέγχους ἀνωνύμων καὶ τινὰς διατριβὰς, ὧν αἱ πέντε ἢ ἕξ ἀποδίδονται εἰς τὸν Ἐγγελον (μία αὐτῶν ἀμφισβητεῖται ἂν ἀνήκει εἰς τὸν Ἐγγελον ἢ τὸν Schelling).

⁴ Phänomenologie des Geistes. System der Wissenschaft. Erster Teil. Hamb. 1807. Μετὰ 24 ἔτη παρέστη ἀνάγκη δευτέρας ἐκδόσεως, περὶ ἣν ἠσχολήθη ὁ Ἐγγελος μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου.

⁵ Τὸ ἔτος, ἐν ᾧ ὁ Ἐγγελος ἦλθεν εἰς Ἰέναν καὶ ἤρξατο τῶν πανεπιστημιακῶν παραδόσεων, εἶναι ἐν τῇ καθολικῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ ἀξιόλογον διότι τότε ἐτεσματίσθη τοῦ ῥωμαϊκοῦ γερμανικοῦ κράτους ὁ χιλιετής βίος (801—1801). Ὁ δὲ φιλόσοφος συνησθάνετο ἑαυτὸν προσωρισμένον νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ καταδείξῃ τὰ αἷτια τῆς καταστροφῆς καὶ τὰ μέσα τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ γερμανικοῦ κράτους. Πρὸς τοῦτο συνέταξε (1801—1803) πολιτικὸν σύγγραμμα, ὅπερ ὅμως ἔμεινε, καθὰ καὶ τὸ περὶ Βυρτεμβέργης μνημονευθὲν ἤδη ἔργον, ἀνέκδοτον. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργον, διασαφητικὸν τῶν αἰτίων τῆς καταπτώσεως καὶ προβιβαστικὸν τῆς γερμανικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἦτο ἐν πολλοῖς ἀνάλογον καὶ παραπλήσιον πρὸς ἄλλο παλαιότερον ἔργον, τὸ περιώνυμον πολιτικὸν σύγγραμμα τοῦ Λεϊβνιτίου (1670).

⁶ Ὁ Ἐγγελος κατέστη τῷ 1805 ἑκτακτος καθηγητὴς ἀμισθος, ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπομέτου ἔτους ἐλάμβανε μισθὸν ἐτήσιον τάληρα ἑκατὸν ὁ μισθὸς ἦτο πάντως

ρίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν καθαρὰν μαθηματικὴν¹. Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ ἢ φιλοσοφικῇ καὶ ἢ φιλολογικῇ ἀνθήσει καὶ ἀκμῇ ἐφαίνετο καταλείπουσα τὴν Ἰέναν καὶ μεθισταμένη εἰς Würzburg. Οἱ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ διαπρέποντες καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις τοῦ ἐπιστητοῦ μοίραις εὐδοκιμοῦντες ἄνδρες οἱ ἀποτελοῦντες τῆς Ἰένης τὰ περιφανῆ κοσμήματα εἶχον κατὰ μέγα μέρος ἀπέλθει καὶ πολλοὶ προσειλκυσθήσαν εἰς τὸ ἄρτι ὀργανωθὲν καὶ ταχέως ἀναδειχθὲν Πανεπιστήμιον τῆς ῥηθείσης πόλεως². Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτῶν καὶ μετὰ τὴν ἐλάττωσιν τῶν φοιτητῶν ἐξηκολούθησε τὸ μικρὸν τῆς Ἰένης Πανεπιστήμιον νὰ ἔχη ἐπὶ πολὺν εἰσέτι χρόνον μέγαν ἀριθμὸν διδασκάλων τῆς φιλοσοφίας³. Ἐν τῇ θελκτικῇ ἐκείνῃ πόλει ὁ νέος ὑφηγητῆς καὶ ὕστερον καθηγητῆς διῆγε προσφιλῆς τῇ ἐκλεκτῇ κοινωνίᾳ⁴ καὶ παρεσκευάζε τὸ μνημονευθὲν κυριώτατον αὐτοῦ ἔργον τὴν «Φαινομενολογίαν τοῦ Πνεύματος»⁵. Τὸ περιώνυμον τοῦτο ἔργον συνετελέσθη ἐν καιρῷ πολυταράχῃ καὶ χρόνῳ ἀξιομνημο-

γλίσχρος ἀλλὰ καὶ ἡ χώρα ἦτο μικρὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ αὐτῆς κατάστασις ἦκιστο ἀνθηρὰ. Τὴν προαγωγὴν ἀνήγγειλε τῷ φιλοσόφῳ ὁ Göthe, τιμῶν καὶ ὑποστηρίζων προσηκόντως τὸν Ἐγελον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. «θεωρήσατε τοῦτο— ἔγραψεν ὁ Göthe—ὡς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι δὲν διέλιπον ἐνεργῶν ἀφανῶς ὑπὲρ ὑμῶν. Βεβαίως ἐπεθύμουν νὰ ἀνήγγελλόν τι πλεόν, ἀλλ' ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν ἐκερδήσαμεν πολλὰ διὰ τὸ μέλλον, ἀφοῦ ἀπαξ ἐγένετο ἀρχή». Briefe von und an Hegel 1, 59. K. Fischer σ. 65.

¹ Χάριν τῆς διδασκαλίας ἐσκόπει νὰ ἐκδώσῃ φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια καὶ πολλάκις ἐν ταῖς ἀγγελίαις τῶν παραδόσεων παρεῖχε τὴν ἐλπίδα τῆς προσεχοῦς ἐκδόσεως· ἀλλ' οὐδ' ἔπειτα κατώρθωσε νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν ἐπαγγελίαν. Ἀντὶ ἐγχειριδίων ὅμως ἐξέδωκεν ὕστερον ἔργα διεξοδικὰ καὶ μεγάλα.

² Οἱ τῆς νέας ῥωμαντικῆς Σχολῆς καθηγεμόνες ἀδελφοὶ Schlegel καὶ Tieck ἀπῆλθον τῆς Ἰένης. Ὁ Novalis εἶχεν ἤδη ἀποθάνει, ὁ δὲ Schiller καὶ ὁ Φίχτιος μετέβησαν ἐκεῖνος μὲν εἰς Βαϊμάρην οὗτος δὲ εἰς Βερολίνον. Ὁ νομικὸς Hufeland, ὁ ἀσιανολόγος καὶ θεολόγος Paulus, ὁ συμπολίτης καὶ φίλος τοῦ Ἐγέλου Niethammer καὶ ὁ πολὺς Schelling (τῷ 1803) προσεκλήθησαν εἰς Würzburg.

³ Οἱ τὴν φιλοσοφίαν διδάσκοντες ἦσαν τῷ 1803 δώδεκα, τουτέστι τρεῖς καθηγηταὶ τακτικοί, δύο ἔκτακτοι καὶ ἑπτὰ ὑφηγηταί.

⁴ Εἰς τὰς συναναστροφὰς αἰεὶ προσεκαλεῖτο ἀσμένως ὁ Ἐγελος καὶ ἦτο προσφιλῆς καὶ τερπνός· τοῦ ὁμιλητικοῦ ξένου διετήρησαν εὐάρεστον καὶ φιλικὴν τὴν ἀνάμνησιν.

⁵ «Φαινομενολογίαν» εἶχεν ἤδη ὀνομάσει ὁ Κάντιος τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον μέρος τῆς μεταφυσικῆς περὶ φύσεως θεωρίας, διότι ἀνέπτυσσε τοὺς τρόπους τῆς ἐμφανίσεως (τὰ φαινόμενα) τῆς κινήσεως. Παραπλησίως δ' ἐκάλεσε καὶ ὁ Ἐγελος τὸ κεφαλαιῶδες αὐτοῦ ἔργον, ἐν ᾧ ἐπεχείρει νὰ παραστήσῃ τὰ εἶδη τῆς ἐκδηλώσεως τῆς συνειδήσεως ἀπὸ τῆς κατωτάτης βαθμίδος, τῆς κατ' αἰσθησιν βεβαιότητος, μέχρι τῆς ἀνωτάτης, τῆς τοῦ ἀπολύτου γνώσεως.

νεύτω· ἐπερατώθη δηλαδή «ὑπὸ τὸν κρότον καὶ τὴν βροντὴν τῆς μάχης»¹ κατὰ τὴν ἱστορικὴν νύκτα τὴν μεταξὺ 13ης καὶ 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1806² καὶ ἐξετυπώθη ἐν Βαμβέργῃ μετὰ πολλὰς παρεμβληθείσας καὶ μόλις ἀρθείσας δυσχερείας³. Ὁ ἐν αὐτῷ διεξαγόμενος αὐστηρὸς ἔλεγχος τῆς περὶ τοῦ ἀπολύτου θεωρίας τοῦ Schelling ἀνεφέρετο ἀμέσως μὲν εἰς τοὺς ὀπαδοὺς ἐμμέσως δὲ εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχηγέτην φιλόσοφον, ὅστις διετέθη δυσμενῶς καὶ διέκοψεν εὐθὺς τὴν μετὰ τοῦ Ἐγγέλου δι' ἐπιστολῶν ἐπικοινωνίαν⁴.

¹ Αὕτη εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασις, μεθ' ἧς ἤρχετο τοῦ περὶ Ἐγγέλου ὡς γυμνασιάρχου συγγραμματος μετὰ μίαν γενεάν ὁ Φρειδερίκος Καρρ.

² Ἐν ἐπιστολῇ τῆς 17ης Σεπτεμβρίου ὁ Ἐγγελος ἐξέφραζε τὸν φόβον ὅτι ὁ πόλεμος μέλλει νὰ ἐκραγῇ καὶ μάτην ὕστερον ἤλπιζεν εἰς τὴν εἰρηνικὴν πνοὴν «τῶν ζεφύρων τοῦ Ὀκτωβρίου». Ὁ Ναπολέων μετ' ἀκατασχέτου δρῶν ὁρμῆς ἔφθασε τάχιστα παρὰ τὰ τελεῖα τῆς Ἰένης καὶ τῇ 13ῃ Ὀκτωβρίου κατέλαβε τὴν πόλιν. «Ἐν αὐτοκράτορα — γράφει ὁ Ἐγγελος —, τὴν ψυχὴν ταύτην τοῦ κόσμου, εἶδον διελαύνοντα τὴν πόλιν ἔφιππον καὶ χωροῦντα εἰς κατασκόπευσιν· συναισθάνεται τις ὄντως ζωηρὸν συναίσθημα βλέπων τοιοῦτον ἄνθρωπον, ὅστις ἐν τινι σημείῳ ἐνταῦθα συγκεντρούμενος καὶ ἐπὶ ἔπκου καθήμενος παραβιάζει τὸν κόσμον καὶ κατακυριεύει αὐτοῦ». Ἐκ τῆς κατοικίας αὐτοῦ βλέπει ὁ φιλόσοφος περὶ τὴν 11ην ὥραν τῆς νυκτὸς ἐφ' ὅλης τῆς ἀγορᾶς τὸ πῦρ τῶν γαλλικῶν ταγματῶν καὶ ἔχει ἤδη πρὸ ἑαυτοῦ τὸ τελευταῖον ὑπολειπόμενον ἐτι χειρόγραφον τῆς Φαινομενολογίας. Τῇ δὲ ὕστεραία συνεκροτήθη, ὡς γνωστὸν, ἡ μεγάλη πλησίον τῆς Ἰένης μάχη. — Ἐνταῦθα ῥητέον ὅτι ὁ θαυμασμὸς τοῦ Ἐγγέλου πρὸς τὸν Ναπολέοντα καὶ ἡ λεγομένη ἀδιαφορία κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς πολέμους ἐγένοντο ἀφορμὴ ἐπικρίσεων καὶ κατηγοριῶν κατ' ἐκείνου ὡς ἀμοίρου φιλοπατρίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ φιλόσοφος παρὰ τὸ ἰσχυρὸν πολιτικὸν διαφέρον ἦτο καθόλου εἰπεῖν ἄνθρωπος μᾶλλον τῆς διανοήσεως ἢ τῆς δρᾶσεως· ἄλλως δὲ εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ φιλοσοφία ὡς ἀπροκατάληπτος ἐπισκόπησις ἀκολουθεῖ εἰς τὴν συντέλεσιν τῶν πραγμάτων χρονικῆς τινος περιόδου («Ἡ γλαυξ τῆς Ἀθηνᾶς ἀρχεται ἱπταμένη εὐθὺς ὡς ἐπέλθῃ τὸ λυκόφως»). Πραστεθήτω δὲ ὅτι ἡ τότε κατάστασις τῶν Γερμανῶν ἐπεσκότει τὸ βλέμμα τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὴν ἠθικὴν ἀδυναμίαν τῆς Ναπολεοντείου πολιτικῆς καὶ ἀφήρει τὴν ἐλπίδα εἰς τελεσφόρον ἀγῶνα. Ἐπὶ τούτοις ἐφρόνει ὁ Ἐγγελος ἀκολουθῶν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ ἀρχὰς ὅτι ἡ Γερμανία εἶχε διαδραματίσει τὸ πολιτικὸν αὐτῆς πρόσωπον καὶ ἐσήμανεν ἡ ὥρα ὅπως τὴν πρωτεύουσαν θέσιν καταλάβῃ ἡ Γαλλία. Πάντως ὅμως δὲν εἶναι δίκαιον νὰ ἐγκρίνῃ τις τὰς εἰς τὴν φιλοπατρίαν ἀναφερομένας αἰτιάσεις, ὧν πραγματικὸς λόγος εἶναι μόνον ἡ μονομέρεια τοῦ φιλοσόφου κατὰ τὰς πολιτικὰς κρίσεις καὶ ἡ μετὰ ὑπερβιάλλοντος δέους πρόσβλεψις τοῦ μέλλοντος.

³ Αἱ δυσκολίαι προῆλθον ἐκ τῆς δυστροπίας τοῦ ἐκδότου μὴ ἐμμενάντος ἐν τῇ περὶ τὴν ἀμοιβὴν συμφωνίᾳ. Ἀλλὰ τὰ ἐμπόδια ἤρθησαν διὰ τῆς γενναίωφρονος ἐπεμβάσεως τοῦ Φρειδερίκου Niethammer.

⁴ Οἱ ἄλλοτε στενοὶ φίλοι ἐπανεῖδον ἀλλήλους ὕστερον δις (τῷ 1812 ἐν

7. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τῆς Ἰένης ὁ Ἔγκελος ὄφειλε νὰ σκέπτηται περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν τρόπων τοῦ βίου· διότι ἡ μὲν πενιχρὰ περιουσία¹ ἦτο ἀπὸ πολλοῦ ἐξηντλημένη αἱ δὲ ἀπὸ τοῦ μισθοῦ καὶ τῶν συγγραμμάτων πρόσοδοι τόσο μικραί, ὥστε δὲν ἐξήρουν εἰς τὴν ζωὴν². Καὶ ἤλπιζε μὲν εἰς τὴν κατάληψιν θέσεως καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἀϊδελβέργης ἢ τοῦ Landshut ἀλλ' αἱ ἐλπίδες διεψεύσθησαν³. Εἰς τὸν οὕτως ἀποροῦντα προσῆλθε καὶ αὐθις ἐπίκουρος ὁ φίλος Niethammer πορίσας αὐτῷ θέσιν συντάκτου τῆς ἐν Βαυβέργῃ ἐκδιδομένης ἐφημερίδος⁴. Παρέμεινε δ' ἐν τῇ θέσει πλέον τοῦ ἐνός καὶ ἡμίσεος ἔτους⁵ λαμβάνων κατ' ἀρχὰς τὸν μισθὸν τοῦ καθηγητοῦ⁶ καὶ εἰσπράττων τὸ ἥμισυ τῶν ἀπὸ τῆς ἐφημερίδος κερδῶν⁷. Ἀλλὰ τυχαῖον γεγονός δυσάρεστον ἔδωκεν αὐτῷ μετ' οὐ πολὺ πικρὰν πεῖραν τῆς μικρᾶς ἐλευθερίας, ἧς ἠδύνατο ἐν τῇ βαυαρικῇ πόλει νὰ ἀπολαύσῃ⁸. Προσέτι δὲ ἡ καθ' ἡμέραν δουλικὴ ἐργασία, ὡς αὐτὸς ὁ Ἔγκελος ἔλεγεν, ἡ ὑπὸ τῆς συντάξεως τῆς ἐφημερίδος ἀπαιτουμένη, ἐγέννα καὶ αἰεὶ μᾶλλον ἠϋξανε τὸν πόθον ἐπισήμου τινὸς καὶ ὑψηροῦς τοῦ κράτους

Nürnberg καὶ τῷ 1829 ἐν Karlsbad) ἐπὶ βραχὺ μόνον καὶ μετὰ διαθέσεως οὐχὶ πλέον ἐγκαρδίου.

¹ Ἐκ τῆς πατρικῆς περιουσίας ἔλαβεν ἀνάλογον μέρος μόνον 3154 φιαρίνια.

² Ὁ Ἔγκελος εὐρίσκετο ἐν τοιαύτῃ ἐνδείᾳ ὥστε ὁ Goethe γράφων πρὸς τὸν Knebeli παρήγγειλε νὰ δώσῃ αὐτῷ «τοῦλάχιστον δέκα τάληρα».

³ Ὁ Ἰω. Voss παρακληθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου ἔγραψεν ἀπαντῶν ὅτι αἱ ἐν Ἀϊδελβέργῃ ἐνέργειαι αὐτοῦ δὲν ἦσαν τελεσφόροι, ἅμα δ' ἐπὶ ἐνθουσιῶν τὴν εὐστοχὸν τοῦ φιλοσόφου ἐπίνοιαν ὅπως τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν καταστήσῃ ὄργανον τῆς φιλοσοφίας. Ἐν Landshut δὲ πάλιν θέσις κενὴ δὲν ὑπῆρχεν.

⁴ Ἡ ἐπαρχιακὴ καθημερινὴ ἐφημερίς, εἰς ἡμισυ τυπογραφικὸν φύλλον ἐκτεινομένη καὶ τὰς εἰδήσεις ἐξ ἄλλων κεντρικῶν ἐφημερίδων ἀρτυομένη καὶ συνοψίζουσα, ἦτο μὲν ἰδιωτικὴ ἀλλὰ διετέλει ἐκδιδομένη ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν ἀρχῶν. Ἡ σύνταξις αὐτῆς περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ καθηγητοῦ Taüber, ὅστις ἀδέξιός ὢν μᾶλλον ἀπέκρουεν ἢ προσεῖλκε συνδρομητάς. Διὸ ὁ κυβερνητικὸς σύμβουλος Bayard προέτεινε νὰ ἀνατεθῇ ἡ σύνταξις εἰς τὸν Niethammer. Οὗτος ὁμως ἀρνηθεὶς ὑπέδειξε τὸν Ἔγκελον, ὅστις προθύμως ἀπεδέξατο ἄλλως τε καὶ διότι μετὰ πολλοῦ διαφέροντος παρηκολούθει τὰ μέγала τῶν χρόνων ἐκείνων γεγονότα.

⁵ Μετέβη εἰς Βαυβέργην κατὰ Μάρτιον τοῦ 1807 καὶ ἀπῆλθε κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1808.

⁶ Ἐπὶ ἐν ἀκριβῶς ἔτος ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπ' ἀδείᾳ καθηγητῆς τῆς Ἰένης.

⁷ Τὸ ἕτερον ἡμισυ ἐλάμβανεν ὁ κτήτωρ τῆς ἐφημερίδος.

⁸ Ἡ ἐφημερίς τῆς Βαυβέργης ἀνέγραψε τὴν εἶδησιν ὅτι κατὰ βασιλικὸν διάταγμα ὁ βαυαρικὸς στρατὸς θὰ μεταβῇ εἰς τρεῖς ὠρισμένους τόπους στρα-

καὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων θέσεως. Τὴν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου εὐαρέστησιν ἐχαρακτήριζεν ὡς ἀπατηλὴν καὶ ἀνεπαρκῆ, τὴν δ' ἐν ἐπαρχιακῇ πόλει διατριβὴν ὡς ἐξορίαν ἔστω καὶ ἐκουσίαν. «Μόνον Πανεπιστήμιον, ἔγραφε, καθιστάμενον ἅμα περισπούδαστον κέντρον δρώσεως καὶ διαφέροντος δύναται νὰ ἀμιλλᾶται πρὸς πρωτεύουσιν»¹. Τύχῃ ἀγαθῇ ὡς παρήγορος ἄγγελος ἐπιφαίνεται τῷ Ἐγγέλῳ καὶ πάλιν ὁ Niethammer καὶ ἀπαλλάττει τοῦ σκληροῦ τῆς ἐφημερίδος ζυγοῦ. Ὁ πολιτίμος φίλος μετατεθεὶς ἐν τῷ μεταξὺ εἰς Μόναχον καὶ μεγάλῃν λαβῶν δύναμιν ἐν τῷ νέῳ βασιλείῳ τῆς Βαυαρίας, καθὼ ἀνώτατος ἐν τῷ κέντρῳ σύμβουλος τῆς ἐκπαιδεύσεως², ἀγγέλλει δι' ἐπιστολῆς τῆς 26ης Νοεμβρίου τοῦ 1808 τὴν εὐάρεστον εἶδησιν ὅτι οὗτος διορίσθη καθηγητὴς τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων καὶ ἅμα γυμνασιάρχης ἐν Νυρεμβέργῃ ἐντέλλεται δὲ ἅμα καὶ παρακαλεῖ νὰ σπεύσῃ εὐθὺς ἐκεῖσε ὅπου ἡ παρουσία αὐτοῦ εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία³. Ἡ δημοσίαις καὶ δὴ καὶ διοικητικῆς θέσεως προσφορὰ καὶ ἡ παρὰ τοῦ Niethammer νέα ἐκτιμῆσεως καὶ ἀγάπης ἐκδήλωσις ἐνέπλησαν τὸν Ἐγγελοῦ ἀρρήτου χαρᾶς καὶ ἀμύθητου εὐγνωμοσύνης. Συνησιθάνετο βασιύτατα ὅτι εἰς τὴν προκειμένην τοῦ βίου τροπὴν ἦγεν ἡ θερμὴ ἀτιμῆτου φίλου προστασία καὶ ἡ ἔξαιρετος ἀγαθῆς τύχης εὐνοία⁴. Ἡ δ' ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη ὑπηρεσία (1808-1816) καίπερ μὴ παρέχουσα ἐπαρκῆ τοῦ βίου τὰ μέσα⁵ μηδ'

τιωτικῶν ἀσκήσεων καὶ ἐπανελίμβανε χίρην ἀκριβείας τὰς λέξεις τοῦ διατάγματος. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο τὸ Ὑπουργεῖον ἠπέλησεν ὅτι θὰ καύσῃ τὴν ἐφημερίδα, εἰ μὴ κατονομάσῃ ὁ Ἐγγελοῦ τὸν παρασχόντα τὴν εἶδησιν στρατιωτικὸν ἄνδρα. Μετ' ὀλίγον δ' αἴφνης ἡ τῆς ἐφημερίδος ἐκδοσις ἀπηγορεύθη καὶ τὰ πιεστήρια ἐσφραγίσθησαν.

¹ Ἐν τινι πρὸς τὸν Niethammer ἐπιστολῇ τῆς 23ης Δεκεμβρίου τοῦ 1807 διαφαίνεται ὁ τοῦ Ἐγγελοῦ πόθος πρὸς Ἰδρυσιν ἐν Βαμβέργῃ πρωτεστάντικοῦ Πανεπιστημίου. Briefe 1, 145.

² Ὁ Niethammer κατήρτισε νέον πολλοῦ λόγου ἄξιον τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως σχέδιον, ὅπερ διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 3 Νοεμβρίου 1808 ἔλαβε δύναμιν νόμου. Κατὰ τοῦτο τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα κατελάμβανον ἐν τῷ Γυμνασίῳ μετὰ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν πρωτεύουσιν θέσιν καὶ διδασκόμενα τέσσαρας ὥρας καθ' ἑβδομάδα ἐν ἐκάστῃ τάξει ἐχρησίμευον ὡς κατ' ἐξοχὴν μορφωτικὰ μαθήματα. Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ τάξει ἐδιδάσκετο λογικὴ καὶ ἡ περὶ δικαίου καὶ καθηκόντων θεωρία, ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ κοσμολογία καὶ φυσικὴ θεολογία, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ψυχολογία καὶ ἠθικὴ, ἐν δὲ τῇ τετάρτῃ φιλοσοφικὴ ἐγκυκλοπαιδεία.

³ Briefe 1, 191 ἐξ.

⁴ Αὐτ. σ. 195 ἐξ.

⁵ Ὁ μισθὸς μόλις ἐξήρκει εἰς τὴν ζωὴν ἐλάμβανε δηλαδὴ ὁ Ἐγγελοῦ

ἐνοχλήσεων ἀπηλλαγμένη ἀπετέλεσεν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ φιλοσόφου γόνιμον καὶ εὐτυχῆ περίοδον. Τὸ ἐν Νυρεμβέργῃ Γυμνάσιον ἦτο ἐν ἀνωμάλῳ καταστάσει καὶ ὁ Ἐγελος κατ' ἀρχὰς ὤφειλε νὰ καταναλίσκη πολὺν χρόνον καὶ καταβάλλῃ μέγαν κόπον πρὸς ἄρσιν τῶν κακῶν καὶ διόρθωσιν τῶν ἐλλείψεων. Ἀφοῦ δ' ἐπέτυχε νὰ διαρρυθμίσῃ καὶ διατάξῃ καλῶς τὰ κατ' αὐτό, ἀφωσίωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Καθηγητὴς τῶν φιλοσοφικῶν ἐδίδασκεν ἀποκλίνων μικρὸν τοῦ προγράμματος ἐν μὲν τῇ κατωτάτῃ τάξει περὶ δικαίου καὶ καθηκόντων ἐν δὲ τῇ ἀνωτάτῃ φιλοσοφικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν ἐν δὲ ταῖς μέσαις τάξεσι λογικὴν καὶ φαινομενολογίαν τοῦ πνεύματος¹. Ἡ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ εὐδοκίμησις καὶ ἡ πρὸς τοὺς μαθητὰς συμπεριφορὰ ἐγένοντο αὐτῷ ἐξαίρετοι καὶ παραδειγματικαὶ ἀρεταί².

8. Ἐμπρεπὲς τῆς γυμνασιαρχίας μνημεῖον πρόκεινται οἱ λόγοι, οὓς ὁ Ἐγελος ἔλεγε περὶ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους τελουμένης τῆς ἐορτῆς τῆς ἀπονομῆς τῶν βραβείων καὶ τῆς ἀπολύσεως τῶν μαθητῶν³. Ἐν τούτοις δὴ προεθυμεῖτο νὰ ἐξαίρη τὰς κλασσικὰς λεγομένας καὶ

κατ' ἔτος ἀμοιβὴν τῆς μὲν καθηγεσίας 900 φιορίνια τῆς δὲ γυμνασιαρχίας 100 καὶ δωρεὰν κατοικίαν.

¹ Ἐκ τῶν τετραδίων τοῦ Ἐγέλου, τῶν ὑπαγορεύσεων καὶ προφορικῶν διασαφήσεων προῆλθε (τῷ 1809—1811) ἡ «Φιλοσοφικὴ πρόπαιδεία» (Philosophische Propädeutik).

² Τὴν πρὸς τοὺς μαθητὰς συμπεριφορὰν τοῦ Ἐγέλου ὡς διδασκάλου καὶ διευθυντοῦ ὑπετύπωσεν ἐν ἐπιστολῇ εἰς τῶν πρώτων μαθητῶν καὶ ὕστερον διαδόχων, ὁ γυμνασιάρχης Locher. Κατὰ τοῦτον ὁ Ἐγελος ἐν τοῖς πρὸς τοὺς μαθητὰς τρόποις ἐγίνωσκε νὰ συνδυάζῃ κῦρος καὶ σοβαρότητα πρὸς πραότητα καὶ φιλοφροσύνην. Τὰ ἦθη τῶν μαθητῶν ἦσαν τότε τραχύτερα· οὗτοι ἠσχολοῦντο οὐχὶ μᾶλλον περὶ τὰ μαθήματα ἢ περὶ τὴν ἱππασίαν καὶ τὴν ξιφομαχίαν. Κατὰ τῶν ἐπιβλαβῶν κλίσεων καὶ ἐπικινδύνων παρεκτροπῶν ἠναντιοῦτο ὁ φιλόσοφος γυμνασιάρχης ἀπαγορεύων καὶ τιμωρῶν. Τὴν αὐστηρότητα αὐτοῦ μαρτυρεῖ τερπνὸν ἐπεισόδιον. Ὁ γυμνασιάρχης ἐνέκρινεν αἰτησιν ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν μαθητῶν ὑπογεγραμμένην, ὅπως διδαχθῶσιν ὑπὸ εἰδικοῦ διδασκάλου χορὸν. Ὑστερον ὁμως οἱ πλεῖστοι μεταγνόντες ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου ἤθελον νὰ ἀποχωρήσωσιν. Ὅθεν ἔπεμψαν τὸν Locher μετὰ τινος ἄλλου συμμαθητοῦ πρὸς τὸν Ἐγελον, ἵνα λάβωσιν ἄδειαν ἀποχῆς ἀπὸ τοῦ τοιούτου μαθήματος. Ἀλλὰ κακοὶ κακῶς κατεῆλθον τὴν κλίμακα τοῦ Γυμνασίου, ὡς διηγεῖται ὁ Locher, διότι προφανῶς δὲν ἤθελεν ὁ γυμνασιάρχης νὰ ἐλαττωθῇ ἢ ἐπὶ ἐγγυήσει ὀρισθεῖσα ἀμοιβὴ τοῦ διδασκάλου· οὕτω δὲ ἠναγκάσθησαν νὰ παραμείνωσιν εἰς τὸν χορὸν μέχρι τέλους τοῦ θέρους. *Ha y m Vorles², 276. 500.*

³ Τοιούτους λόγους ἐξεφώνησε πέντε, κατὰ τὰ ἔτη 1809, 1810, 1811, 1813, 1815. Εὐρίσκονται πάντες ἐν τῷ 3ῳ τόμῳ τῶν ἔργων τοῦ Ἐγέλου κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Glockner (σελ. 231—297).

ἐνδόξους σπουδὰς καὶ νὰ ἐγκωμιάζῃ τὴν ἀξίαν αὐτῶν δεικνύων ὅτι ὁ ἑλληνικὸς καὶ ὁ ῥωμαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι ἡ ἀκράδαντος βάσις παντὸς νεωτέρου. Πᾶσα τέχνη, ἔλεγε, καὶ πᾶσα ἐπιστήμη, ὕπον καὶ ἂν φαίνεται αὐτοτελής, ὅμως ἔχει τὴν ἐσχάτην καὶ βαθυτάτην ῥίζαν ἐν τῷ ἑλληνικῷ καὶ τῷ ῥωμαϊκῷ κόσμῳ. Καὶ ὅπως ὁ Ἄνταϊος διὰ τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὴν γῆν ἐκτάτο νέας δυνάμεις, οὕτω καὶ ἐκάστη ἡμέρωσις καὶ ἐπιστήμη διὰ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἀντλεῖ καινὴν ῥώμην καὶ νέαν μεταρσίωσιν¹. «Βάσις λοιπὸν, παρετήρει, τῆς ὑψηλοτέρας μορφώσεως πρόκειται νὰ εἶναι καὶ νὰ μένῃ πρώτιστα μὲν καὶ κυριώτατα ἡ τῶν Ἑλλήνων ἔπειτα δὲ ἡ τῶν Ῥωμαίων γραμματεία»².

9. Αἱ πολλαπλαῖ τῶν καθηκόντων ἀπασχολήσεις ἐπέτρεπον αὐτῷ ἱκανὸν καιρὸν πρὸς ἐπεξεργασίαν τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ συστήματος τῆς ἐπιστήμης. Δεύτερον μέρος ἦτο τὸ σύστημα τῆς ἀπολύτου γνώσεως, οὗ ἀρχὴν καὶ βάσιν ἀπετέλει ἡ Λογικὴ. Ταύτης τὰ μὲν δύο πρώτα μέρη ἐξεδόθησαν τῷ 1812³, τὸ δὲ τρίτον καὶ τελευταῖον τῷ 1816⁴.

¹ Ἐνθ. ἄνωτ. σ. 233.

² «Ἡ τελειότης — ἐπάγει — καὶ ἡ λαμπρότης τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαιότητος ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ πνευματικὸν λουτρόν, ὃ περ παρέχει εἰς τὴν ψυχὴν τὴν ἀδιάλειπτον ἐρυθρίαν, τὴν χροιάν τῆς φιλοκαλίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἴνα δὲ γίνωμεν τοῦ κόσμου ἐκείνου τοῦ ἀπαραμίλλου καὶ ὡραιστάτου μύσται καὶ λάτρεις, δὲν ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ἐξωτερικὴν τινα περὶ τῶν ἀρχαίων γνῶσιν ἀλλὰ ὀφείλομεν νὰ εἰσχωρήσωμεν εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ βίου, νὰ ἀναπνεύσωμεν τὸν αὐτὸν καὶ ἐκεῖνοι ἀέρα, νὰ αἰκειωθῶμεν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις αὐτῶν καὶ τὰ ἦθη καὶ, δύναμαι εἰπεῖν, πρὸς αὐτὰς ἔτι τὰς πλάνας καὶ προκαταλήψεις. Ἰὲν ὁ πρῶτος παράδεισος ἦτο ὁ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δευτέρος καὶ ὑπέρτερος εἶναι ὁ τοῦ ἀνθρώπου πνεύματος παράδεισος ὁ ἐμφανιζόμενος ἐν ὡραιτέρῳ φυσικῇ χάριτι καὶ ἐλευθερίᾳ, ἐμβριθείᾳ καὶ ἰλαρότητι, καλλὰ ἢ ἐκ τῆς παστάδος αὐτῆς προερχομένη νύμφη... Ἔρονῶ ὅτι δὲν εἶμαι ὑπερβολικὸς λέγων ὅτι ὁ μὴ γνωρίσας τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων ἔζησε χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὸ κάλλος καὶ τὴν ὡραιότητα» Λὶὸ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ πρὸς τὸν Niethammer ἐπιστολῇ ἐκφράζει ὁ Ἰγγελοῦς εὐγνωμοσύνην βαθεῖαν καὶ ἐπαίνους θερμούς «διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῶν ἑλληνικῶν, τῶν ἀληθινῶν ἦτοι τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ πραγματικῶν γνώσεων». Briefe I, 211 ἔξ.

³ Wissenschaft der Logik. Bester Teil: die objective Logik. Erste Abteilung. Die Lehre von Sein. Zweite Abteilung: Die Lehre von Wesen.

⁴ Die Subjective Logik oder die Lehre von Begriff. Τοῦ δευτέρου τούτου καὶ σπουδαιωτάτου συγγράμματος, τῆς Λογικῆς, ἔμελλεν ὁ Ἰγγελοῦς νὰ ἐκπονήσῃ δευτέραν ἐκδοσιν καὶ ἐπελάβετο τοῦ ἔργου ἀλλὰ ὁ θάνατος δὲν ἐπέτρεψε τὴν συντέλειαν.

10. Οὕτως αἱ ὑπηρεσιακαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι ἔβαινον εὖ τε καὶ καλῶς καὶ ἐποίουν τὸν μετριόφρονα καὶ ὀλιγαρκῆ ἄνδρα νὰ συναισθάνηται ἑαυτὸν εὐτυχῆ καὶ εὐδαίμονα· τὴν δ' εὐτυχίαν εἰς τὸ κορυφωμα ἀνύψωσεν ὁ εὐτυχῆς γάμος. Ὅτε ὁ Ἐγγελος ἦλθεν εἰς Νυρεμβέργην, εἶχεν ὑπερβῆ τὸ 38ον τῆς ἡλικίας ἔτος καὶ οὐδαμῶς ὑπεδήλου τὴν ἐπιθυμίαν γάμου. Τὸ μὲν αἱ ὀρθαὶ καὶ αὐστηραὶ περὶ τῶν συζυγικῶν καθηκόντων ἀντιλήψεις τὸ δὲ αἱ περὶ ἐμβριθεῖς ἐρεύνας ἀσχολίαι ἐνεποίουν αὐτῷ τὴν σκέψιν καὶ ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ἂν ἦτο προωρισμένος εἰς κοινωνίαν γάμου καὶ ἂν ἠδύνατο δι' αὐτοῦ νὰ παράσχη καὶ νὰ λάβῃ τὴν εὐτυχίαν. Ἀπηλλαγμένος τῶν συνήθων ἐλαττωμάτων, ζηλοφθονίας καὶ φιλοδοξίας, οἰήσεως καὶ ἀλαζονείας, κεκοσμημένος δὲ διὰ σπανίων ἀρετῶν, βαθείας φρονήσεως καὶ ἀκριβοῦς τοῦ βίου πείρας, ἀπλότητος καὶ εἰλικρινείας, ἀστειότητος καὶ εὐτραπείας, παρίστατο ὁ Ἐγγελος τῇ ἀληθείᾳ ὑπέροχος καὶ ἀξιέραστος προσωπικότης εἰς τὸν δυνάμενον νὰ εἰσχωρῆ εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς καὶ προσηκόντως νὰ ἐκτιμᾷ. Τοιαύτην δύναμιν διοράσεως τῆς ἀξίας καὶ διαγνώσεως τῶν θελγῆτρων τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἔσχεν ἡ Μαρία von Tucher, κόρη εὐγενοῦς μὲν καὶ ἐπιφανεστάτου (βαρωνικοῦ) ἀλλ' οὐχὶ καὶ λίαν πλουσίου οἴκου¹. Ταύτην λοιπὸν ὁ Ἐγγελος μετὰ μακρὰν πῶς γνωριμίαν καὶ ἀναστροφὴν ἐμνηστεύθη² καὶ μετ' ὀλίγους μῆνας συνεζεύχθη (τῷ 1811), ἄγουσαν τὸ 20ὸν τῆς ἡλικίας ἔτος, ἐνῶ αὐτὸς ἦτο 41 ἐτῶν³. Καὶ ἤδη ἐνόμιζεν ὁ φιλόσοφος ὅτι διὰ τῆς εὐπρεποῦς θέσεως καὶ τῆς

¹ Ἡ Μαρία, πρεσβυτάτη ἐπὶ ἀδελφῶν, ἐγεννήθη τῇ 17ῃ Μαρτίου τοῦ 1791. Ὁ πατήρ, βαρῶνος Tucher von Simmelsdorf, ἐγένετο γερουσιαστής, ἡ δὲ μήτηρ Σουσάννα ἦτο κατὰ τὸ γένος βαρωνίς Haller von Hallerstein, θυγάτηρ ἀρχοντος ἐκ τῶν ἀνωτάτων τῆς Νυρεμβέργης. K. Fischer, 1, 87 ἐξ. H. Glockner 21, 272.

² Τοὺς ἀρραβῶνας ἐνθους ὁ Ἐγγελος ὑμνησε διὰ ποιημάτων θελγόντων διὰ τὸ βάθος τοῦ συναισθήματος. Ἀλλ' ἡ μνηστὴ παρὰ τὴν ἀγάπην αὐτῆς ἐδυσφόρει κατιδοῦσα ὅτι ὁ Ἐγγελος εἶχεν ἀμφιβολίας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς συζυγικῆς εὐτυχίας. Ἀλλὰ πόσον ἀβάσιμοι ἦσαν αἱ ἀμφιβολίαι, ἀπέδειξαν μετ' ὀλίγον τὰ πράγματα. Εἶναι ἀξίαι ἀναγνώσεως αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἐγγέλου πρὸς τὴν μνηστὴν. Briefe 1, 320 ἐξ. K. Fischer 1, 88 ἐξ. πβλ. καὶ Glockner 21, 285.

³ Ὀλίγω ὕστερον μετὰ τὸν γάμον ἐξέδωκεν ἐν δύο βιβλίοις τὸ πρῶτον μέρος τῆς Λογικῆς. Ἀγγέλλων εἰς τὸν Niethammer τὴν γενομένην ἐκδοσιν καὶ τὴν προσεχῆ συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου παρετήρει· «πνίγομαι ὑπὸ τῆς ἐργασίας· δὲν εἶναι μικρὸν πρᾶγμα κατὰ τὸ πρῶτον ἐξάμηνον τοῦ γάμου νὰ γράψῃ τις βιβλίον σκοτεινοτάτου περιεχομένου, ὅπερ ἀποτελεῖ τριάκοντα τυπογραφικὰ φύλλα». Briefe 1, 334.

ἀγαπητῆς συζύγου ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ καὶ συνεπλήρωσε τοῦ βίου τὸ ἔργον¹. Πολλῶ δὲ μᾶλλον ἐδικαιοῦτο νὰ φρονῆ ταῦτα ἀφ' ὅτου ἰκανῶς ἐβελτιώθη ὕστερον ἢ οἰκονομικὴ θέσις². Ἄλλ' ἡ μετριοφροσύνη δὲν ἐπέτρεπεν αὐτῶ νὰ φαντασθῆ ὅτι ἡ ἀξία ἐπεφύλαττε προσεχῆ ἀνύμφωσιν εἰς τὴν παγκόσμιον δόξαν.

11. Ἀπὸ τοῦ 1815 ἡ κατὰ τῆς ἐπιδιακομμένης προόδου ἀντίδρασις ἐν Βαυαρίᾳ καθίστατο ὀσημέραι ἰσχυροτέρα· ὅσα δὲ ἀσθενεστέρα ἀπέβαινεν αἰεὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ Niethammer, τοσοῦτῳ μᾶλλον ηἰξάνετο ὁ πόθος τοῦ Ἐγγέλου πρὸς πανεπιστημιακὴν θέσιν. Ὅτε ἤδη τῷ 1810 τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἑρλάγγης ὑπήχθη εἰς τὸ Βαυαρικὸν κράτος, ὁ Niethammer εὐθὺς ἐπέκρωσε τότε τὴν ἰσχυρὰν τοῦ φίλου ἐλπίδα τῆς ἐν ἐκείνῳ καθηγεσίας. Ἀλλὰ τὰ ἔτη παρήρχοντο καὶ αἱ ἐλπίδες ἔμενον κεναί. Ἐν τῷ μεταξύ ὑπηγέρθη αὐτῷ πόθος πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου, ὅπόθεν ἤλπιζε νὰ λάβῃ πρόσκλησιν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Φιχτίου σχολάζουσαν τῆς φιλοσοφίας ἔδραν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τοιοῦτο δὲν ἐγένετο, ἔστρεψε τὴν προσοχὴν καὶ πάλιν εἰς Ἑρλάγγην καὶ ἐπιτυχῶν τοῦ σκοποῦ ἔμελλε νὰ ἀνιέλθῃ ἐκεῖ καθηγεσίαν τῆς ἀρχαίας φιλολογίας³. Ἀλλὰ τότε προσηνέχθη τακτικὴ τῆς φιλοσοφίας ἔδρα ἐν Αἰδελβέργῃ ἐνεργοῦντος καὶ παρορμηῶντος τοῦ ἐπιφανοῦς θεολόγου, προπρυτάνεως τότε, καθηγητοῦ Daub⁴. Ἀρθροῦσιν δυσχερεῶν

¹ Οὕτως ἔγραφε πρὸς τὸν Niethammer τῇ 10ῃ Ὀκτωβρίου 1811 ἐπ' αἰγῶν «Ἐὰν δύο ταῦτα (τ. ἔ. ἡ καλὴ θέσις καὶ ἡ ἀγαπητὴ σύζυγος) εἶναι τὰ κυριότατα, ἅτινα ἕκαστος πρέπει νὰ ἐπιζητῆ, τὰ δὲ λοιπὰ εἶναι δευτερεύοντα» (Briefe I, 324 ἔξ.). Ὁ γάμος τοῦ φιλοσόφου ἦτο εὐτυχής. Μετὰ τὴν ἀπόλειπν θνητοσύνην, εὐθὺς μετὰ τὴν γέννησιν ἀποθανούσης, ἐκτίσαντο οἱ γονεῖς δύο ἀξιολόγους υἱούς. Ὁ τούτων πρεσβύτερος, ὁ Κάρολος, δὲν ἦτο ἄμοιρος φιλοσοφικῆς εὐφυΐας καὶ ἐξέδωκε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς τὰς παραδόσεις αὐτοῦ περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας· ἐγένετο καθηγητὴς τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἑρλάγγης ἔνθα καὶ ἀπέθανε τῷ 1901. Ὁ δὲ νεώτερος, ὁ Ἐμμανουήλ, ἐγένετο πρόεδρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συνεδρίου τοῦ Βρανδεμβούργου καὶ ἐτελεύτησε τῷ 1891 ἐν Βερολίνῳ. K. Fischer I, 89 ἔξ. Glockner 21, 273.

² Καταστάς τῷ 1813 σχολικὸς σύμβουλος ἐλάμβανε ἐπὶ τούτῳ ἀμοιβήν. Ἐν συνόλῳ δὲ ὁ ἐτήσιος μισθὸς αὐτοῦ ὑπερέβαινε τὰ 1500 φλορίνια.

³ Τῇ 25ῃ Αὐγούστου τοῦ 1816 ὁ Ἐγγελος διορίζετο διευθυντὴς τοῦ φιλολογικοῦ φροντιστηρίου καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἑρλάγγης.

⁴ Ὁ Κάρολος Daub, ἐκ τῶν ἐμβρυθεστάτων φιλοσοφούντων θεολόγων, εἶχε μεταστῆ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου εἰς τὴν τοῦ Schelling καὶ τέλος μελετήσας τὴν τοῦ Ἐγγέλου φιλοσοφίαν τόσον ἐθέληθη, ὥστε εὐθὺς

τινων¹ ὁ Ἐγγελος ἀπεδέχθη τὴν θέσιν². Ἐν ταύτῃ δ' ἔμεινε δύο ἔτη (1816—1818)³ καὶ ἀνέπτυξεν ἔντονον καὶ ἄοκνον περὶ τὴν διδασκαλίαν δραστηριότητα⁴ ἀναφερομένην εἰς τὴν ἐγκυκλοπαιδείαν καὶ τὴν

ἐστράφη ὅλως πρὸς αὐτήν. Τὴν πρὸς τὸν Ἐγγελον ἐκτίμησιν καὶ τὸν θαυμασμόν τοῦ Daub ἐμφαίνει ἐπιστολὴ αὐτοῦ, ἣν ἐπέστειλε παρακαλῶν τὸν φιλόσοφον θερμῶς νὰ ἀποδεχθῇ τὴν πρόσκλησιν. «Ἐὰν δεχθῆτε — ἔγραφε — τὴν πρότασιν, θέλει ἀποκησῆσαι τὸ Πανεπιστήμιον φιλόσοφον κατὰ πρῶτην φοράν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως... Ἐὰν ζήσω νὰ ἴδω ὑμᾶς καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀϊδελβέργης, ὅπερ ἠγάπησα ὡς θετὴν μου μητέρα καὶ μέχρι τέλους θὰ ἀγαπῶ, θὰ νομίσω ὅτι τὴν ζωὴν μου κατηύγασε λαμπρὰ καὶ γλυκερὰ φωτεινὴ ἀκτίς». (Briefe 1, 406 ἔξ.). Σημειῶδες ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀϊδελβέργης εἶναι τὸ παλαιότατον τῶν ἐν Γερμανίᾳ Πανεπιστημίων καὶ ἦτο ἤδη 480 ἐτῶν, ὅτε ὁ Daub ἔγραφε τὰ εἰρημένα.

¹ Ὁ Ἐγγελος ἦτει κατοικίαν δωρεάν καὶ προσεχῆ αὐξήσιν τοῦ μισθοῦ. Διὸ ἠύξήθη αὐτῷ εὐθὺς ὁ μισθὸς εἰς 1500 φιορίνια.

² K. Fischer 1, 100 ἔξ. R. Haym 392 ἔξ.

³ Ὁ ἐναρκτήριος, ὃν εἶπε τῇ 28ῃ Ὀκτωβρίου 1816, ἀπετέλει ἀληθῆ ὕμνον τοῦ γερμανικοῦ δαιμονίου πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Ἦσαν δὲ τότε οἱ καιροὶ γαλήνιοι, διότι ἡ εἰρήνη εἶχεν ἐπανέλθει εἰς τὸν κόσμον καὶ ὁ μέγας Ναπολέων εὐρίσκετο ἐν Ἀγίᾳ Ἑλένῃ. «Ἐχομεν — ἔλεγεν — ἡμεῖς οἱ Γερμανοὶ λάβει ἐκ τῆς φύσεως τὴν ὑψηλὴν ἀποστολὴν νὰ εἴμεθα οἱ φύλακες τοῦ ἱεροῦ τούτου τῆς φιλοσοφίας πυρός. Χαιρετίσατε τὴν ἀγῆν χρόνων ὠραιότερων, ἐν οἷς δύναται τὸ τέως πρὸς τὰ ἔξω διεσκεδασμένον πνεῦμα νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ ἐπανέλθῃ εἰς ἑαυτό, εὐρίσκον δ' ἔδαφος καὶ χῶρον θὰ ἀνεγείρῃ τὸ ἴδιον αὐτοῦ κράτος· νῦν αἱ διάνοιαι ἀνυψοῦνται ὑπὲρ τὰ συμφέροντα τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς καὶ εἶναι εὐαίσθητοι πρὸς τὸ ἀληθές καὶ τὸ αἰῶδιον καὶ τὸ θεῖον, εἶναι ἱκαναὶ νὰ θεωρῶσι καὶ κατανοῶσι τὸ ὑψιστον. Ἡμεῖς οἱ πρεσβύτεροι — ἐπέλεγεν ὁ φιλόσοφος — μακαρίζομεν ὑμᾶς, ὧν ἡ νεότης συμπίπτει πρὸς τοὺς νῦν χρόνους, ὅτε δύνασθε νὰ ἀπροσιωθῆτε εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἐπιστήμην ἀπερίσπαστοι. Ἀφιέρωσα τὴν ζωὴν μου εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ χαίρω εὐρισκόμενος ἐν θέσει, ἐξ ἧς δύναμαι ἰσχυρότερον καὶ εὐρύτερον νὰ συνεργασθῶ πρὸς διάδοσιν καὶ ἀναρρίπισιν τοῦ ἀνωτέρου ἐπιστημονικοῦ διαφέροντος καὶ μάλιστα ὅπως εἰσαγάγω ὑμᾶς εἰς αὐτό». Ἔργα Ἐγγέλου 17, 20 ἔξ.

⁴ Ὁ Ἐγγελος ἐδίδασκεν ἔνδεκα καὶ ὕστερον δέκα ἔξ ὥρας καθ' ἑβδομάδα. Ἄλλ' οἱ ἀκροαταὶ ἦσαν ὀλίγοι, μόλις εἴκοσιν ἢ τριάκοντα. Ἐκ τῶν ἐν Ἀϊδελβέργῃ ἀκροατῶν καὶ ὁπαδῶν τοῦ φιλοσόφου ἦσαν ὁ εὐγενὴς Ἐσθονὸς Βόρις von Yxküll, ὁ ἐξ Ὀλδεμβούργου Γουλιέλμος Hinrichs, ἐνθουσιώδης μαθητῆς καὶ ὕστερον πρῶτος ἀπὸ πανεπιστημιακῆς καθέδρας ὑπέρμαχος τοῦ συστήματος τοῦ ἑαυτοῦ διδασκάλου, ὁ Γάλλος τὴν καταγωγὴν καὶ Γερμανὸς τὰ φρονήματα Caroné. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ ὁ εὐδοκιμώτατος Γάλλος φιλόσοφος καὶ καθηγητῆς ἐν Παρισίοις Βίκτωρ Cousin ὁ κοινὸν μετὰ τοῦ Ἐγγέλου ἔχων τὸν θαυμασμόν πρὸς τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν ἐντυχῶν αὐτῷ ἐν Γερμανίᾳ καὶ συνδεθεὶς διὰ στενῆς φιλίας κατέστησεν ἐν Γαλλίᾳ γνωστὴν τὴν τούτου φιλοσοφίαν.

ιστορίαν τῆς φιλοσοφίας, τὴν λογικὴν καὶ τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὰλλα τῆς φιλοσοφίας μέρη· κατὰ δὲ τὸ τελευταῖον ἐξάμηνον ἐδίδαξε «τὴν φιλοσοφίαν ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ συστηματικῇ περιοχῇ» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας ἐγκυκλοπαιδείας, ἣν τὸ πρῶτον ἐξέδωκε κατὰ τὸ ἔτος 1817¹. Παρὰ τὴν σύντονον ἐργασίαν τὴν μόλις ἐπιτρέπουσαν χρόνον ὅπως ἀπαντᾷ εἰς ἐπιστολάς² δὲν παρέλειπεν ὁ φιλόσοφος νὰ ἔρχηται εἰς φιλικὰς ἀναστροφὰς μετὰ συναδέλφων καὶ μάλιστα τοῦ Daub καὶ τοῦ Creuzer³. Πλὴν δὲ τῶν ἄλλων ἠσχολήθη ἐν πολλαῖς διατριβαῖς περὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἐν Μονάχῳ διατρίβοντος Jacobi, καθ' ὃν τὸ ἀπόλυτον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προσωπικότης δι' ἀμέσου πίστεως λαμβανομένη⁴. Καὶ ἐξῆρε μὲν μετὰ τιμῆς τὴν θερμότητα τοῦ συναισθήματος καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς διαθέσεως τοῦ ἀνδρὸς καὶ προσέτι ἀνωμολόγει τὴν ἐν πολλοῖς ὁμοιότητα τῶν διανοημάτων τούτου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φιλοσοφίαν ἀλλὰ δὲν παρέβλεπεν ὅπως τὰς περὶ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ ἀπολύτου χωριζούσας αὐτοὺς διαφοράς⁵. Οὐδ' ἐν Ἀϊδελβέργῃ ἔμεινεν ὁ Ἔγγελος ἀδιάφορος πρὸς τὴν ἀναφρευθεῖσαν μεγάλην περὶ τοῦ πολιτεύμα-

¹ Τὸ ἔργον ἐπεγράφητο «Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundriss». Ζῶντος ἔτι τοῦ φιλοσόφου ἐγένοντο καὶ ἄλλαι δύο ἐκδόσεις, ἡ μὲν τῷ 1827 ἡ δὲ τῷ 1830· τετάρτη δ' ἐγένετο ὕστερον (τῷ 1845) ὑπὸ τοῦ RosenKranz.

² Ὁ Ἔγγελος ἀπαντῶν τῇ 11ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1817 εἰς φίλον καὶ ἀποσείων τὴν μομφὴν λέγει ὅτι αἱ πολλαὶ ἐργασίαι καὶ αἱ παραδόσεις εἶναι ἡ αἰτία τοῦ νὰ ἐπικοινωνῇ δι' ἐπιστολῶν σπανιότερον.

³ Ἀμφότεροι οὗτοι, στενοὶ φίλοι, συνεξέδιδον «τὰς Μελέτας». Ὁ Φρειδερίκος Creuzer — οὗ εἶναι περίεργοι αἱ ἐρωτικαὶ περιπέτεια μετὰ τῆς δεσποινίδος Καρολίνης von Günderothe καταλήξασαι εἰς αὐτοκτονίαν αὐτῆς—κατέστη περιώνυμος διὰ τοῦ ἔργου «Συμβολικὴ καὶ μυθολογία τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν Ἑλλήνων». Πρὸς τὸν τελευταῖον τούτον συνέδρον τὸν Ἔγγelon στενότερον αἱ κοιναὶ ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας κατ' ἐξοχὴν δὲ τῆς νέας πλατωνικῆς καὶ δὴ καὶ τῆς τοῦ Πρόκλου, οὗ ἔκδοσιν ἐποίησατο ὁ Creuzer. Τούναντίον δὲ διέκειτο ὁ Ἔγγελος ψυχρότερον πρὸς τὸν Paulus, σφοδρὸν ἀντίπαλον τοῦ Daub, μάλιστα δὲ ἀφ' οὔτου ἐκεῖνος ἐγένετο ὑπέρμαχος τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἐγγέλου καταπολεμηθέντος ἀρχαίου πολιτεύματος τῆς Βυρτεμβέργης.

⁴ Περὶ τούτου διέλαβεν ὁ Ἔγγελος ἐν τοῖς «Χρονικοῖς» τῆς Ἀϊδελβέργης (1817), οὗ κριτικοῦ περιοδικοῦ ἦτο τακτικὸς συνεργάτης.

⁵ Ὁ Jacobi καὶ ὁ Ἔγγελος συνεφώνουν μὲν πρὸς ἀλλήλους, καθ' ὅσον ἐθεώρουν τὸ ἀπόλυτον ὡς πνεῦμα καὶ ἐλευθερίαν καὶ αὐτοσυνειδησίαν· διεφώνουν δὲ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς καταλήψεως τοῦ ἀπολύτου, διότι κατ' ἐκεῖνον μὲν ἡ κατάληψις γίνεται διὰ τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς πίστεως κατὰ τούτον δὲ διὰ τῆς γνώσεως.

τος τῆς Βυρτεμβέργης ἀμφιλογίαν καὶ ἔριδα¹, ἐδήλου δὲ τὸν πόθον ὅπως ὕστερον ἐν ἡλικίᾳ προβεβηκυῖα ἀναλάβῃ διοικητικὴν θέσιν καὶ μετάσχῃ τῆς κυβερνητικῆς ἐνεργείας.

12. Φρειδερίκος Γουλιέλμος ὁ τρίτος ἴδρυσεν τῷ 1817 ὑπουργεῖον τῆς παιδείας καὶ ἀνέθηκε τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ εἰς τὸν βαρῶνον von Altenstein. Οὗτος διὰ τὸ βάρος τῆς πολλῆς ἐργασίας ἔχων χρεῖαν ἐπικούρου καὶ συμβούλου προσέλαβεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον πρὸς διοίκησιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἰδίᾳ πραγμάτων τὸν δραστήριον καὶ ἐνθουσιώδη νέον Ἰωάννην Schulze². Ἀμφοτέρων τῶν ἀνδρῶν τὸ ἔργον ἦτο χαλεπὸν καὶ δυσχερὲς καὶ ἡ προσοχὴ αὐτῶν διὰ τοῦτο ἐστράφη πρὸς τὸν Ἐγέλου. Εἰς τοὺς πολεμικοὺς δηλαδὴ χρόνους ἐπηκολούθησαν ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλῖαι καὶ ταραχαὶ μάλιστα καὶ κυρίως ἐκ τῶν σπουδαστῶν προερχόμεναι. Ὁ φιλόπατρις ἐνθουσιασμός καὶ ὁ πόθος τῆς πολιτικῆς ἀναμορφώσεως παρήγαγον τῆς σπουδαζούσης γερμανικῆς νεολαίας τὴν ἔνωσιν³, ἧς σκοπὸς ἦτο ἡ ἐνότης καὶ δύναμις τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους. Ἄλλ' ἡ κοινὴ τῶν ἐνθουσιῶντων νέων διέγερσις παρέσυρεν εἰς ἀλόγους ὑπερβολὰς καὶ αἱματηρὰς παρεκτροπὰς⁴. Διὸ καὶ τὸ ἐν Karlsbad συμβούλιον τῶν ὑπουργῶν ἔλαβε προτείναντος τοῦ Αὐστριακοῦ Metternich αὐστηρὰς ἀποφάσεις, ἅς ἡ ἐν Φραγκφούρτῃ ὁμόσπονδος Βουλὴ ἐπεκύρωσε. Κατὰ ταύτας λοιπὸν οἱ τῶν σπουδαστῶν σύλλογοι ἀπηγορεύθησαν καὶ τὰ γυμναστήρια ἐκλείσθησαν, ἔλεγχος τῶν βιβλίων καὶ ἐφημερίδων εἰσήγετο καὶ οἱ καθηγηταὶ καὶ φοιτηταὶ συντόνως ἐπετηροῦντο. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας ἐν Πρωσίᾳ ὁ Altenstein. Οὗτος ἀπεδοκίμαζε μὲν τοὺς τρόπους τῶν

¹ Αἱ περὶ τοῦ περιμαχῆτου ζητήματος «κρίσεις» τοῦ Ἐγέλου ἀποτελοῦσιν ἱστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν συγγραφὴν, σαφῆ ἅμα καὶ ἐπαγωγόν, μαρτυροῦσαν τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν βεῖθος τοῦ συγγραφέως τῆς Φαινομενολογίας.

² Ὁ Schulze γεννηθεὶς τῷ 1786 ἐκ γονέων εὐπόρων ἔτυχεν εὐρείας μορφώσεως· ἐγένετο ἀκροατὴς τοῦ Schleiermacher καὶ μαθητὴς τοῦ μεγάλου φιλολόγου F. A. Wolff. Διέπρεψε δὲ περὶ τὴν διαρρύθμισιν καὶ διοίκησιν τῶν σχολείων διὸ καὶ προσεκλήθη τῷ 1818 εἰς Βερολῖνον, ἔνθα εὐδοκίμως ὑπηρέτησεν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐν τῇ θέσει τοῦ μυστικοῦ συμβούλου τῆς Κυβερνήσεως.

³ Ἡ ἔνωσις συσταθεῖσα ἐν Ἰένῃ τῷ 1815 ἐπεξετάθη ταχέως εἰς πάντα τὰ γερμανικὰ Πανεπιστήμια καὶ ἐκαλεῖτο «ἡ ἔνωσις τῶν Γερμανῶν σπουδαστῶν».

⁴ Τῇ 18ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1817 οἱ φοιτηταὶ ἐορτάζοντες καὶ ὑπὸ φιλοπάτριδος ἐνθουσιασμοῦ κατεχόμενοι ἔκαυσαν ἄλλα τε μισητὰ συγγράμματα καὶ τὰ τοῦ ποιητοῦ Kotzebue. Ὑστερον δὲ (τῷ 1819) ὁ ποιητὴς οὗτος ἐφανεύθη ὑπὸ τινος φοιτητοῦ.